

УДК 821.161.2-3.09 І.Франко:7.049.1:911.375

УРБАНІСТИЧНА ТОПОНІМІКА ФРАНКОВОЇ ПРОЗИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕАЛЬНОГО ТОПОСУ В ХУДОЖНІЙ

Марта КАЛИНЯК

*Інститут Івана Франка НАН України,
вул. Драгоманова, 18, Львів, Україна, 79005*

Зроблено спробу класифікації урбаністичної прози Івана Франка за топонімійною ознакою. Критерієм класифікації постає міський топос, який можемо ідентифікувати за назвами конкретного міста, його частин та об'єктів міського простору. Серед усіх міських топосів Франкової прози виділено і проаналізовано з погляду топонімії топоси Борислава, Дрогобича, Львова, Тернополя, Перемишля, Кракова та Відня. Простежено неоднакову топонімійну репрезентацію цих топосів, відзначено різне функціональне навантаження урбаністичних топонімів та мікротопонімів у прозі письменника.

Ключові слова: урбаністичний текст, міський топос, топонімія, топографічний атрибут, Борислав, Дрогобич, Львів, Тернопіль, Краків, Перемишль, Відень.

Семіотична методологія розглядає урбаністичний текст як сукупність творів, у яких тема міста набуває образної деталізації і виявляє себе у визначальних для формування міського топосу семантичних ознаках, більш чи менш сталих для репрезентації конкретного міста чи міського простору загалом.

Одним із компонентів образної деталізації урбаністичного тексту є топонімія. Назви міст, їх частин, вулиць, площ, парків, громадських закладів, адміністративних установ та інших об'єктів міського простору формують його просторову локалізацію. Якщо згадки про певні елементи урбаністичного середовища (наприклад, університет, ратуша, кав'ярня, в'язниця) окреслюють топос міста загалом, то їхні назви викликають асоціації з реальним населеним пунктом і стають важливими ознаками його художнього топосу (при цьому вони можуть переходити з одного твору в інший як в окремого автора, так і поміж різними письменниками).

Франкова проза, зокрема міська, дає багатий матеріал для студіювання топоніміки. На це неодноразово звертали увагу дослідники. Топонімам у художніх творах письменника присвячені статті Галини Бойко [1], Миколи Легкого [5], з погляду ономастики їх розглядали Анна Власенко-Бойцун [8], Зиновія Франко [6]. У широкому художньо-біографічному аспекті топоси Львова, Дрогобича, Борислава досліджували Роман Горак, Ярослав Грицак, Зенон Гузар, Лука Луців, Роман Мних, Наталія Тодчук та інші. Не випадково художню топоніміку І. Франка дослідники часто пов'язують із життєвим досвідом письменника (до прикладу розвідка Аліси Васильєвої та Ольги Артеменко [див. 2]), трактуючи перетворення його психобіографічного простору в художній прагненням досягти «достовірності зображуваного» [5, с. 98].

Топоніми у прозі І. Франка ідентифікують простір дії, забезпечують правдоподібність зображуваного, передають локальний колорит і при цьому можуть бути виразниками письменникової психобіографії та сюжетно-композиційними, наративними, характеротворчими засобами автора [див. 5, с. 97]. Одні і ті ж топоніми фігурують у різних творах, доповнюючи та поглиблюючи розгортання конкретного міського топосу, демонструючи різні аспекти його художнього втілення, надаючи йому амбівалентного чи/та панорамного зображення. Різні топоніми в одному творі можуть неоднаковою мірою розкривати певний топос або лише натякати на нього – залежно від місця у сюжетно-композиційній канві оповіді, зовнішньоподієвого ряду та психоемоційного наповнення – і формувати складну карту маршрутів, яка охоплює не лише урбаністичні об'єкти, а й елементи іншого порядку (назви сіл, держав, природних об'єктів та ін.).

Дослідження урбаністичної топоніміки Франкової прози дасть змогу простежити шляхи перетворення реального топосу в художній, його *конструювання* з конкретних локусів та зворотний процес розпаду і виокремлення тих самих локусів у самостійні репрезентанти міського тексту (львівського, дрогобицького, віденського та ін.).

Ця стаття є спробою класифікації урбаністичної прози письменника за топонімією ознакою. Оскільки чимало Франкових текстів містять власні назви різних населених пунктів, то критерієм класифікації оберемо топос конкретного міста, який можемо ідентифікувати за його назвою і за назвами його частин: вулиць, передмість, установ та інших локацій. Не кожне згадане у творі місто є топосом. Відповідно до структурно-семіотичної методології **поняття «міський топос»** вживаємо у значенні «предметно-сміслова даність міста», що є «певним чином упорядкованим простором» (отже, цей простір має бути деталізований), відтвореною в тексті «сукупністю міських реалій, окреслених і локалізованих у певних часово-просторових межах» [3, с. 68]. Тому серед міських топосів у прозі І. Франка зупинимося лише на тих, які мають образну деталізацію.

1. **Борислав** – один із найдокладніше виписаних топосів у творчості письменника. Центральним місцем дії топос Борислава постає в оповіданнях «Ріпник», «На роботі», «Слимак», «Яць Зелепуга», «Полуйка», «Вівчар», повістці «Навернений грішник», двох редакціях повісті «Воа constrictor» та романі «Борислав сміється». Тематично споріднене з бориславським циклом оповідання «Задля празника», події якого розгортаються на парафіновій фабриці Леона Гаммершляга, розташованій між Дрогобичем і Бориславом. Сприйняття Борислава крізь призму дитячої свідомості подав І. Франко в нарисі «У кузні». Опосередковано (в розмовах персонажів, авторських відступах, сюжетних колізіях) топос Борислава фігурує у творах «На дні», «Пироги з черницями», «Хома з серцем і Хома без серця».

Урбаністичні реалії промислового центру (предметно-сміслова даність) чітко вирізняють Борислав з-поміж інших міських топосів. Його прикметними ознаками виступають образи, «пов'язані передусім із техногенно-будівничою діяльністю людини» (образи зі сфери будівництва та виробництва, об'єкти транспортного сполучення та зв'язку), які «підкреслюють індустріальний розвиток та науково-технічний прогрес міста, а також відповідний емоційно-психологічний клімат сприйняття усіх цих новацій цивілізації мешканцями міста» [3, с. 69].

В аспекті топонімійної характеристики новочасний Борислав – у недавньому минулому невелике підкарпатське село, власність польського поміщика – значно поступається містам із давніми урбаністичними традиціями та функціональним розподілом простору, якими у творах І. Франка є, до прикладу, Дрогобич і Львів. Найчастіше письменник означив його топонімом *Борислав*, значно рідше вживаючи назви районів, вулиць чи конкретних локацій «новоспеченого» промислового центру, як-от *Новий Світ* («Герман вийшов зі свого помешкання і пішов на Новий Світ, де було найбільше і найбагатших його ям» [7, т. 14, с. 411]), *Губицький гостинець* («Се була досить обширна рівнинка між високими берегами річки туй перед входом до Борислава, трохи віддалік наліво від Губицького гостинця» [7, т. 15, с. 308]), *Волонянка* (там стояла хата старого Матія з роману «Борислав сміється»), *гостиниця (або трахтирня) Кирницького* («Се кричали і співали ріпники, вертаючи з гостиниці Кирницького» [7, т. 14, с. 280], «В трахтирні, у Кирницького, як ся напивав з одним чоловіком» [7, т. 14, с. 424]). Невелика кількість власних назв, які використав І. Франко для ідентифікації Борислава, споріднює промисловий центр із рустикальним простором, з якого той і виник, – меншим за обсягом та функціональним навантаженням і тому більш однорідним та одноманітним порівняно з традиційним урбаністичним.

Топос Борислава розгортається в кількох площинах, що охоплюють його соціально-економічну та аксіологічну складові і характеризуються полярністю зображення. Розгляд Борислава неможливий без урахування екстрем *село–місто*, *провінція–центр*, *ява–реальність*, *можливість/перспектива/відкритість/надія–пастка/«западня»/закритість/безнадія*, *багатство–злидні*, зіткнення між якими майстерно продемонстрував письменник.

2. **Дрогобич** постає основним місцем дії у Франкових оповіданнях «Злісний Сидір», «Schönschreiben», «Отець-гуморист», «Батьківщина», «На дні», «Пироги з черницями», нарисах «У столярні» та «Гірчичне зерно». Часи навчання у Дрогобицькій гімназії згадував І. Франко в передмові до збірки «Рутенці». Поряд із бориславським топосом дрогобицький наявний у повісті «*Voа constrictor*», романі «Борислав сміється», оповіданні «Задля празника».

Предметно-сміслова топіка міста представлена «елементами міської забудови, соціальної та транспортної інфраструктури, природно-ландшафтної сфери, а також сфери приватного та громадського життя мешканців міста» [3, с. 68]. Характерні урбаністичні атрибути Дрогобича: ринок, ратуша, костел, монастир отців василіан при церкві св. Трійці і нормальна школа при ньому, Дрогобицька гімназія, жидівська пиварня, склеп Баера, цукорня русина Височанського крізь призму авторського бачення формують топографічну карту міста і відтворюють умови повсякденного життя міщан, їхній побут, навчання, роботу, дозвілля, маршрути, засоби пересування та зв'язку тощо.

На рівні топоніміки Дрогобич у І. Франка репрезентують: назва міста та його частин: *Задвірне і Завізне* передмістя, *Війтівська Гора* («широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська Гора, були собі прості села з солом'яними стріхами, огорожені плотами» [7, т. 21, с. 315]), *Солоний Ставок* («Отець-гуморист»), *Лан* («*Voа constrictor*»), *бориславський*, *трускавецький* («промислово частину Дрого-

бича, розложену довкола бориславського та трускавецького тракту» [7, т. 21, с. 182]), *самбірський* («тими селами, полями та лугами летіла парою баских коней запряжена легка бричка Самбірським трактом до Дрогобича» [7, т. 15, с. 344]), *стрийський тракти* («Герман сам в кариті вихром імчав улицями Дрогобича на стрийський тракт» [7, т. 15, с. 285]), вулиці *Ткацька* («Отець-гуморист»), *Панська* (там були розташовані муровані будинки бориславських капіталістів у творах «Борислав сміється», «Пирог з черницями»), *Зелена* («Борислав сміється»).

3. **Львів** – один із найчастіше, найбільш об'ємно і різнопланово зображуваних міських топосів у творчості І. Франка. Репрезентуючи різні грані суспільного життя – освітню, пенітенціарну, культурно-розважальну, адміністративну, професійну, злочинну, революційну, – львівський топос став центральним місцем перебігу сюжетних колізій у Франкових оповіданнях «Молода Русь», «Звичайний чоловік», «Яндриси», «Панталаха», «Маніпулянтка», «До світла!», «Odi profanum vulgus», «Історія одної конфіскації», «В тюремнім шпиталі», «Гриць і панич», «Герой поневолі», «Батьківщина», «Хома з серцем і Хома без серця», повістях та романах «Івась Новітний», «Лель і Полель», «Для домашнього огнища», «Сойчине крило». Додатковим міським топосом, зокрема як місце здобуття освіти, Львів постає у романі «Борислав сміється» (саме там у купця Менкеса навчався син Германа Гольдкремера Готліб), оповіданнях «На дні» (Андрій Темера закінчив Львівський університет) і «На вершку» (Ежен вчився в університеті у Львові і жив у вуйка «в тій камінній понурій кліті, що й досі ми видаєш страшиною і понуришою від гробу» [7, т. 15, с. 194]). В оповіданні «Між добрими людьми» топос Львова асоціюється з місцем безвиході та падіння на суспільне дно.

На рівні топоніміки львівський текст у І. Франка виписаний найрізноманітніше. Окрім назви самого міста, письменник використав назви його частин, передмість, вулиць, площ, будівель, ландшафтних зон тощо. Життя Франкових героїв проходить у львівських передмістях: *Городецькому, Янівському, Байках, Вільці, на Пелчинських «горах»,* коло *Пелчинського ставу*. Різні сюжетні колізії розгортаються на міських площах, які письменник часто називав «плацами»: *Академічній, Бернардинській, Галицькій, Мар'яцькій, Ринку, площі св. Духа*. Персонажі Франкових творів блукають лабіринтами львівських вулиць, намагаючись обдумати якесь рішення чи віднайти втрачене – кохану людину, душевний спокій, рівновагу. На текстовій мапі Львова виразно проступають вулиці: *Академічна, Баторія, Вірменська, Галицька, Гетьманські вали, Големб'я, Гончарська, Гродзійських, Губернаторські вали, Домініканська, Замарстинівська, Зелена, Зиблікевича, Казимирівська, Каліча, Кам'яна, Кароля Людвіка, Куркова, Личаківська, Міцкевича, Новий Світ, Осолінських, Панська, Пекарська, Сикстуська, Собеського, Стежкова, Трибунальська, Францішканська, Фредра, Чарнецького, Ягелонська*. Топографію міста творять характерні локації міської інфраструктури: *Високий замок, ратуша, Краківська брама, єзуїтський костел, Єзуїтський сад, костел бернардинів, церква св. Юра, готель «Жорж», кав'ярні Міллера та Суберльової, склеп Балабана, каменниця Андріолія, Кульпарків*.

Деякі з цих назв збереглися у просторі Львова до наших днів (до прикладу, вулиці Вірменська, Зелена, Пекарська, площа Ринок, Високий замок), інші по кілька разів

змінювались упродовж історії (вулиці Гетьманські вали, Сикстуська, Кароля Людвіка, Єзуїтський сад).

В оповіданні «Історія одної конфіскати» немає жодного топоніма, проте топос Львова впізнаємо завдяки перекрученим (спародійованим) назвам тогочасних львівських газет: «Бабуся львівська» («Gazeta Lwowska») та її додаток «Народний часопесик» («Narodna czasopys»), «Перегляд масляний» («Przeгляд społeczny»), «Шмата народова» («Gazeta narodowa»), «Фуражер львівський» («Kurjer Lwowski»), «Сінник польський» («Dziennik Polski») [див. 7, т. 21, с. 98–99, 478].

Художня топоніміка львівського тексту засвідчує значний і дуже неоднорідний досвід письменника в освоєнні публічного простору Львова, взяти до уваги хоча б його навчання у Львівському університеті, ув'язнення, громадсько-політичну та видавничу діяльність, журналістську роботу, перипетії особистого життя тощо.

4. **Тернопіль** є головним місцем дії в оповіданнях «Між добрими людьми» (поряд із Перемишлем) та «Свинська конституція». Принагідно місто згадується у творах «На дні» (саме звідти походив Андрій Темера), «Місія» (у Тернополі завершив мандрівку патер Гаудентій, надіславши звідти вістку до Риму про виконану місію), «Чума», «Вільгельм Телль» (у Тернополі мало відбутися перше з «віч провінціональних», в якому Володко відмовився брати участь).

Топонімічна репрезентація Тернополя обмежується назвою населеного пункту. Художній топос міста творять типові урбаністичні атрибути: *магістрат, школа, склеп (магазин), пошта, залізничний двірцець, рогачка, торг (ярмарок)*.

5. У **Перемишлі** розгортаються сюжетні колізії оповідань «Борис Граб», «Між добрими людьми» та роману «Не спитавши броду». Розташоване на магістральній залізничній колії, місто виконує роль транзитного пункту в романах «Лель і Полель», «Для домашнього огнища» та «Перехресні стежки». Топос Перемишля представлений у Франкових текстах винятково його назвою та розкривається в антагоністичному змалюванні урбаністичних реалій: тісних, брудних/просторих, чистих помешкань; міської духоти, пороку вулиць/прохолодної свіжості понад Сяном; шумної «реставрації», офіцерської касарні/ремісничих майстерень, гімназії як осередку духовної праці й саморозвитку.

6. Столиця Західної Галичини, центр давніх польських традицій («старопольської моральності»), **Краків**, не випадково стає чільним топосом оповідання «На вершку». Різні функціональні вияви цього топосу знаходимо у творах «Місія» (як релігійно-освітній центр отців-єзуїтів), «Сойчине крило» (як транзитний пункт), «Для домашнього огнища» (місто багатих купців та власників). На текстовій мапі Кракова виразно проступають *ошатні кам'яниці, великі фабрики, «розкішно умєбльований» готель, залізничний двірцець, вулиці з фіакрами, костел єзуїтів*. Серед урбаністичних атрибутів вирізняється *Мар'яцький костел*, який разом із назвою міста характеризує топонімічний вимір краківського тексту І. Франка.

7. **Відень** – офіційний центр політичного, економічного та культурного життя Австро-Угорщини – у жодному творі І. Франка не постає провідним міським топосом, хоча адміністративний статус столиці а рїогї утримує за ним лїдерські позиції.

Присутність віденського топосу (безумовного центру) послаблює значення всіх інших міських топосів, територіально належних до Габсбурзької монархії: те, що в межах (Східної) Галичини могло претендувати на роль центру, залишається провінцією в масштабах імперії.

Функцію едукативного осередку топос Відня виконує у творах «Лель і Полель», «Маніпулянтка», «Борис Граб», «Не спитавши броду». Місцем концентрації світового капіталу, інтелектуальних і творчих сил, налагодження ділових стосунків та вирішення бізнесових справ постає Відень у романі «Борислав сміється». Роль керівного центру, столичну вищість та авторитет щодо інших міст демонструє віденський топос у романах «Для домашнього огнища» (коли барона Рейхлінгена «зادля якихсь дисциплінарних провин [...] перенесли з Відня до Львова», «До полковника нашого полку і до цілого офіцерського корпусу разом з його перенесенням до нас прийшло з Відня остереження і просьба» [7, т. 19, с. 43]) та «Перехресні стежки» (до віденської газети надсилає Євген Рафалович гостру статтю), оповіданні «Син Остапа». Як місце проживання або тимчасового перебування топос Відня набуває позитивної ціннісної характеристики в індивідуальному життєвому досвіді персонажів роману «Перехресні стежки» (Вагман), оповідання «Батьківщина» (чотири найщасливіші дні життя Опанаса Моримухи з Кишенькою).

На топонімійному рівні столиця Габсбурзької монархії у творах І. Франка представлена лише назвою Відень. Текстові маркери міста представлені характерними урбаністичними реаліями: *військова школа, університет, клініка, готель, біржа, хімічна лабораторія, фіакар, кур'єрський поїзд, торгові та біржові часописи, газети*.

Як бачимо, кожен із семи розглянутих міських топосів неоднаково репрезентований на рівні топонімії. Топографічна мапа міст, позначених тривалим перебуванням письменника (Дрогобич, Львів), виписана детальніше, аніж карти тих населених пунктів, де І. Франко не бував або які відвідував принагідно, короткочасно (Тернопіль, Перемишль, Краків). Найбільшу кількість топонімів містить львівський текст, значно меншу – дрогобицький і бориславський. Топоси Тернополя, Перемишля та Відня представлені лише офіційними назвами населених пунктів, краківський топос формують назви міста й одного з об'єктів міського простору (*Мар'яцький костел*).

Широке використання автентичних топонімів характеризує значний масив прозової творчості письменника. У художніх текстах І. Франка урбаністичні топоніми виконують різні функції. Деякі з них (як-от у творах «Батьківщина», «Для домашнього огнища», «Маніпулянтка», «Між добрими людьми», «Місія», «Сойчине крило» та ін.) вказують на рух і переміщення персонажів, слугуючи додатковими засобами розкриття характерів. Сюжетно-композиційну роль топоніми виконують у романах «Борислав сміється», «Для домашнього огнища», «Лель і Полель», повісті «*Voа constrictor*», оповіданнях «Батьківщина», «Герой поневолі», «Гриць і панич», «На дні», «Яндруси» та ін.

У творах бориславського та дрогобицького (назвемо так умовно тексти про часи навчання у Дрогобичі) циклів письменник часто використовував мікротопоніми – назви міських районів (*Волонянка, Лан, Новий Світ, Кульпарків*), шляхів (*Губицький гостинець, самбірський, стрийський, трускавецький тракти*), громадських закладів

(гостиниця Кирницького, склеп Баєра, цукерня Височанського), які слугують засобами відтворення місцевого колориту. Таку особливість Франкової творчості З. Гузар назвав «густотою локального колориту», маючи на увазі локалізованість (сконцентрованість) дії в «маленькому», «виразно окресленому», «адекватному натурі» просторі, що дає можливість представити «універсальні людські типи» та «універсальні морально-етичні проблеми» в їх природному середовищі [4].

Використання автентичних топонімів як одного з компонентів образної деталізації урбаністичного тексту забезпечує правдоподібність зображення міського простору і характеризує стиль письменника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко Г. Топоніми в оповіданнях Івана Франка та на заняттях з української мови як іноземної / Галина Бойко // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2009. – Вип. 4. – С. 149–156.
2. Васільєва А. Франко. Топоніміка / Аліса Васільєва, Ольга Артеменко // Галицький усе-світ : незалежний культурологічний часопис «І». – 2006. – Ч. 42. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/toponimika.htm>
3. Вихор І. Поетичний топос міста та його тематичні різновиди / Інна Вихор // Нова педагогічна думка : науково-методичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 68–71.
4. Гузар З. Іван Франко і Борислав / З. Гузар // Галицька брама. – 1997. – № 8.
5. Легкий М. Охопив шонайширші простори (топонімічний сегмент прозової імагографії Івана Франка) / Микола Легкий // Парадигма : зб. наук. праць на пошану Миколи Ільницького. – 2010. – Вип. 5. – С. 96–106.
6. Франко З. Т. Ономастика в мові творів Івана Франка / З. Т. Франко // Мовознавство. – 1975. – № 2. – С. 55–66.
7. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
8. Vlasenko-Vojchun A. Franko's contribution to onomastics / A. Vlasenko-Vojchun // Іван Франко – мислитель і митець : зб. доп. для відзначення 125-річчя народин і 85-річчя смерті Івана Франка. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1981. – С. 120–127.

*Стаття надійшла до редакції 16.12.2013
Прийнята до друку 24.03.2014*

URBAN TOPONYMY OF IVAN FRANKO'S PROSE: TRANSFORMATION OF THE REAL TOPOS INTO THE LITERARY ARTISTIC ONE

Marta KALYNIAK

*Ivan Franko Institute,
National Academy of Sciences of Ukraine,
18 Drahomanov Str., L'viv 79000 Ukraine*

The article attempts at classifying Ivan Franko's urban prose following the toponymic principle. The urban topos serves as a criterion and it is identifiable by the names of a

particular city/town, its parts and objects of the city/town space. Of all the urban topoi of Ivan Franko's prose, in terms of toponymy those of Boryslav, Drohobych, L'viv, Ternopil, Przemyśl, Kraków and Vienna have been distinguished and analyzed. The author has also traced a heterogeneous toponymic representation of the topoi in question. The functional load of the urban toponyms and microtoponyms in the writer's prose is notably different.

Keywords: urban text, urban topos, toponymy, topographic attribute, Boryslav, Drohobych, L'viv, Ternopil, Przemyśl, Kraków, Vienna.

УРБАНИСТИЧЕСКАЯ ТОПОНИМИКА ПРОЗЫ ИВАНА ФРАНКО: ТРАНСФОРМАЦИЯ РЕАЛЬНОГО ТОПОСА В ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ

Марта КАЛЫНЯК

*Институт Ивана Франко НАН Украины,
ул. Драгоманова, 18, Львов, Украина, 79005*

Предпринята попытка классификации урбанистической прозы Ивана Франко по топонимному признаку. Критерием классификации выступает городской топос, который можем идентифицировать по названиям конкретного города, его частей и объектов городского пространства. Среди всех городских топосов прозы И. Франко выделено и проанализировано с точки зрения топонимики топосы Борислава, Дрогобыча, Львова, Тернополя, Перемышля, Кракова и Вены. Прослежено неодинаковую топонимную репрезентацию этих топосов, отмечено разную функциональную нагрузку урбанистических топонимов и микротопонимов в прозе писателя.

Ключевые слова: урбанистический текст, городской топос, топонимика, топографический атрибут, Борислав, Дрогобыч, Львов, Тернополь, Краков, Перемышль, Вена.